ԱՐՑԱԽԻ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԸ 1917-1920ԹԹ.

Հ. Մ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
ԳՊՀ պատմության ամբիոնի վարիչ

Ռուսական կայսրությունում 1917 թ. փետրվարյան հեղափոխության հաղթանակի շնորհիվ կտրուկ ակտիվացավ նաև կովկասահայ քաղաքական կյանքը: Ինչպես ամենուր, այնպես էլ Արցախում կազմավորվում էին ժամանակավոր կառավարության մարմիններ՝ ի դեմս հասարակական կազմակերպությունների գործադիր կոմիտեների:

1917 թ. մարտի 11-ին Շուշիի քաղաքագլուխ Գերասիմ Մելիք-Շահնազարյանի նախաձեռնությամբ քաղաքի Ղազանչեցոց եկեղեցում հրավիրվեց ժողով, որը քննարկեց գավառի գործադիր մարմին ընտրելու հարցը: Հաջորդ օրը՝ մարտի 12-ին, գաղտնի քվեարկությամբ, որին մասնակցեցին բնակչության բոլոր խավերը, ընտրվեց 40 հոգուց կազմված տեղական իշխանության մարմինը՝ գործադիր կոմիտեն:

Փաստորեն ցարական ինքնակալության տապալումից հետո Արցախն իրեն դուրս էր դրել Ելիզավետպոլի նահանգի կազմից (նրա կազմում էր 1868 թ.) և դարձել հայկական առանձին ինքնուրույն իշխանություն:

Հոկտեմբերյան հեղաշրջումը, սակայն, նոր ընթացք տվեց զարգացող իրադարձություններին, փոխեց քաղաքական իրադրությունը:

Հենվելով տեղական փոքրաթիվ մուսուլմանական բնակչության վրա՝ մուսուլմանների ազգային խորհուրդը, հակառակ բացարձակ մեծամասնություն կազմող հայ բնակչության[1] ձգտումներին, փորձում էր իր ազդեցությունը տարածել Արցախի վրա այն դեպքում, երբ տարածաշրջանի

[1]1917 թ. դրությամբ Արցախում բնակչության կազմն այսպիսին էր. հայեր՝ 150 հազար (70 տոկոս) մուսուլմաններ՝ 58 հազար (27 տոկոս), այլ ազգեր՝ 5 հազար (3 տոկոս), (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 128, թ. 249):

բոլոր հայկական գավառները «ենթարկւում էին բացառապէս Հայոց ազգային խորհրդին»[1]:

Թուրք-թաթարների հակահայկական գործունեության պատճառով գավառը հայտնվել էր մեկուսացման մեջ և ամբողջովին կտրվել դրսի աշխարհի հետ հաղորդակցվելու ճանապարհներից, ինչից խիստ տուժում էր արտաքին առևտուրը, քայքայվում էր գյուղատնտեսությունը:

1917թ. նոյեմբեր–դեկտեմբերի դրությամբ Արցախում գրեթե իշխանություն չկար: Գոյություն ունեցող միակ տեղական մարմինը՝ 72 հոգուց կազմված գործադիր կոմիտեն, ըստ էության, անգործության էր մատնված:

Նոյեմբերին գավառի նախկին կոմիսար Լ.Վարդապետյանի նախաձեռնությամբ հրավիրվեց խորհրդակցություն (մասնակցեցին հասարակական և քաղաքական մի շարք կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ), որն իր կազմից ընտրեց 14 հոգուց բաղկացած տեղական իշխանության ժամանակավոր մարմին՝ «Հայ հեղափոխական կուսակցությունների ու կազմակերպությունների Արցախի ժամանակավոր խորհուրդ» (հետագայում կոչվեց միջկուսակցական բյուրո): Խորհրդի գործունեությունը սահմանափակվում էր միայն Շուշի քաղաքի շրջանակներում՝ բացառելով Դիզակի, Խաչենի, Վարանդայի և Ջրաբերդի գավառները:

Շուտով Արցախում իրադարձություններն այնպիսի ընթացք ստացան, որ միջկուսակցական բյուրոյի վերակազմության անհրաժեշտություն զգացվեց: Տնտեսական ճգնաժամն աննախադեպ չափերի էր հասել, քաղաքական կրքերն ու ազգամիջյան հակամարտությունները երկու ժողովուրդներին մղում էին փոխադարձ վրիժառության և անխոհեմ քայլերի: Այդ ամենին գործադիր կոմիտեն չէր կարողանում համարժեք քայլերով հակազդել:

1917 թ. դեկտեմբերի 20-ին միջկուսակցական բյուրոյի և մուսուլմանների ազգային կոմիտեի ճնշման տակ գործադիր կոմիտեն հրաժարական տվեց: Կողմերի փոխադարձ համաձայնությամբ ստեղծվեց նոր մարմին՝ ազգամիջյան կոմիտե:

Այն պահին, երբ Անդրկովկասի սահմանները պաշտպանող ռուս զինվորները լքել էին Կովկասյան ռազմաճակատը, երբ թուրքերը հասել էին Երևանի մատույցներին, Թիֆլիսում վրացի և մուսուլման ազգայնականների

[1] Ջամալեան Ա., Հայ-վրացական կնճիռը. – Հայրենիք, 1928, թիվ 6 (ապրիլ), էջ 89:

ջանքերով լուծարվեց Անդրկովկասի դաշնությունը: Փլուզվեց երկրամասի քաղաքական ու տնտեսական միասնությունը:

Անդրկովկասում անկախ պետությունների կազմավորման ու գոյության ամբողջ շրջանում նրանց միջև հարաբերություններն ունեին լարված բնույթ՝ պայմանավորված տարածքային ու սահմանային վեճերով: Առաջին հերթին դա վերաբերում է հայ-թաթարական հարաբերություններին: Անկախ պետության կարգավիճակում հայտնվելուն պես «վիճելի» տարածքներին տիրանալու Կովկասի թաթարների ձգտումը դարձավ պետական քաղաքականության հիմնաքար:

Պահն իրեն ուշացնել չտվեց: Դեպի Գանձակ էր շտապում թուրքական բանակը: Ադրբեջանական հանրապետության մայրաքաղաք Գանձակում վերակազմավորված թաթարական զորամասերն ու թուրքական զորքերը միավորվեցին՝ ստեղծելով, այսպես կոչված, «Կովկասի իսլամական բանակ», որի ընդհանուր հրամանատարությունը ստանձնեց Նուրի փաշան: Իսլամական բանակի հրամանատարությունը հեռահար նպատակներ ուներ՝ Բաքուն գրավելուց անմիջապես հետո նվաճել Արցախը, որի ինքնուրույնությունը խանգարում էր համաթյուրքականության ծրագրերին:

Թուրք-թաթարական բանակն ընդհանուր ճակատով հարձակում սկսեց Բաքվի վրա: Բաքվի անկումից հետո Ադրբեջանի կառավարությունն ու իսլամական բանակի հրամանատարությունը նախապատրաստվեցին դեպի Արցախ արշավանքին:

1918թ. հուլիսի 19-ին ինքնալուծարման ենթարկվեց միջկուսակցական բյուրոն և փոխարենը ստեղծվեց նոր մարմին՝ Արցախի հայ ժողովրդական կառավարություն կամ կոմիսարների խորհուրդ: Կոմիսարների խորհուրդը և նրա նորանշանակ գլխավոր լիազորները զգալի աշխատանք կատարեցին բնակչության մեջ՝ գավառի գյուղացիությանն առաջիկա համագումարին նախապատրաստելու ուղղությամբ: 1918 թ. հուլիսի 22-ից 26-ը Շուշիում տեղի ունեցավ առաջին համագումարը, որը Արցախը հռչակեց անկախ վարչաքաղաքական միավոր, լուծարեց հեղափոխական ուժերի ստեղծած ազգային ճակատի ժամանակավոր կառավարությունը և կազմեց 7 հոգուց բաղկացած (ներկայացնում էին Արցախի գրեթե բոլոր քաղաքական ուժերին) նոր ղեկավար մարմին՝ Արցախի ժողովրդական կառավարություն: Վերջինիս իշխանությունը տարածվում էր ինչպես Շուշի քաղաքի, այնպես էլ ամբողջ գավառի վրա:

Գավառը բնականոն կյանքին վերադարձնելու ժողովրդական կառավարության գործադրած ջանքերը, ինչպես ցույց տվեցին հետագա դեպքերը, «սկսեցին տհաճություն պատճառել թուրքերին»[1]:

Վերախմբավորելով իսլամական բանակի ուժերը, ինչպես նաև հավաքագրելով քրիստոնյա ժողովուրդների դեմ «սրբազան» պատերազմ սկսելու մոլուցքով լցված մահմեդականներին՝ Նուրի փաշան շտապեց դեպի Արցախ: Նա նախ որոշեց համոզել Արցախի ժողովրդին կամովին ընդունել Ադրբեջանի հպատակությունը: Գանձակաբնակ հայերից (Գանձակի քաղաքագլուխ Խ.Համասփյուռը, Կ.Դ.Մելիք-Շահնազարովը) և թաթարներից կազմված պատվիրակություն գործուղվեց Շուշի՝ արցախցիներին ներկայացնելու Նուրի փաշայի վերջնագիրը[2]:

Մուսավաթականներին և նրանց զինակից օսմանցիներին շատ բան պետք չէր համոզվելու համար, որ արցախահայությունն «անուղղելի» է Ադրբեջանի տիրապետությունն ընդունելու հարցում և ցանկանում է միանալ Հայաստանի Հանրապետությանը: Այդ գիտակցումով նրանք անցան բիրտ ուժի գործադրմանը: Սաստկացան բռնություններն ու ազգամիջյան կռիվները:

Սեպտեմբերի 6-ից 13-ը Շուշիում տեղի ունեցավ արցախահայության երկրորդ համագումարը: Այդ օրերին թուրք զորահրամանատար Ջեմիլ Ջահիդ բեյից երկու վերջնագիր նամակ ստացվեց. մեկն ուղղված Արցախի հայոց հոգևոր առաջնորդին, մյուսը՝ գավառի հայությանը: Պահանջվում էր երեք օրվա ընթացքում զենքերը հանձնել թուրքական բանակի հրամանատարությանը և անձնատուր լինել[3]: Համագումարն իր երեք նիստերում քննարկեց վերոհիշյալ վերջնագիրը և կայացրեց հետևյալ որոշումները. ա) մերժել ադրբեջանական գերիշխանությունը, բ) պատգամավորություն ուղարկել Աղդամ՝ իսլամական բանակի հրամանատարության հետ առերես բանախոսելու համար: Համագումարը սեպտեմբերի 11-ի նիստում Արցախի ժողովրդական կառավարությունը վերանվանեց Արցախի հայոց ժողովրդական խորհուրդ: Անվանափոխումը թելադրված էր առկա լարված իրադրությամբ և միտում ուներ մեղմելու Ադրբեջանի ղեկավարության զայրույթն ինքնիշխան գավառի նկատմամբ: Արցախի հայոց ժողովրդական խորհուրդը, կատարելով համագումարի

---

[1] Տե՛ս Մշակ, 23 փետրվարի, 1919:

[2] Տե՛ս Нагорный Карабах в 1918–1923 гг. Сборник документов и материалов, отв. ред. Микаелян В.А., Ереван, 1992, док., 1992, ՊՏՍ. 12, էջ 19–20:

[3] Տե՛ս Մշակ, 22 փետրվարի, 1919:

որոշումը, սեպտեմբերի 15-ին Աղդամ գործուղեց հինգ հոգուց կազմված պատվիրակություն՝ Գ. Մելիք-Շահնազարյանի գլխավորությամբ: Նույն օրը նրանք հանդիպեցին Ջեմիլ Ջահիդ բեյի հետ: Վերջինս ներկայացրեց նույն պահանջը՝ հպատակվել Ադրբեջանի կառավարությանը: Չարագուշակ լուրը Շուշի հասցրին Հ.Մուսայելյանն ու Դ.Առաքելյանը: Մյուս պատվիրակներին՝ որպես պատանդ, նետել էին բանտ[1]: Անհրաժեշտ էր հրավիրել նոր համագումար:

1918 թ. սեպտեմբերի 17-ից 22-ը տեղի ունեցավ Արցախի հայության 3-րդ համագումարը: Սեպտեմբերի 19-ին Գանձակից Աղդամ ժամանեց Նուրի փաշան և Արցախի հայ բնակչությանը՝ ի դեմս նրա երրորդ համագումարի, գրավոր առաջարկեց զինաթափվել և ճանաչել Ադրբեջանի իշխանությունը: Սեպտեմբերի 20-ի նիստում բուռն քննարկումներից հետո համագումարը կայացրեց իրատեսական որոշում. «Անհրաժեշտ է թուրքերի հետ լեզու գտնել, խուսափել պատերազմից՝ հաշվի առնելով գավառի մեկուսացված վիճակը, նրա տնտեսական ծանր պայմանները և զինամթերքի ու հանդերձանքի սակավությունը»[2]:

Որոշումը Նուրի փաշային փոխանցելու համար Աղդամ մեկնեց նոր պատվիրակություն, որը տեղ հասավ սեպտեմբերի 21-ին, երբ արդեն լրացել էր վերջնագրին պատասխան տալու ժամկետը: Սեպտեմբերի 22-ին թուրք ասկյարներն ու ադրբեջանական զորքերը ներխուժեցին Արցախ և լայնածավալ մարտական գործողություններ ծավալեցին Դաշբուշից (Քարագլուխ) մինչև Միրուշենլի: Նրանք սեպտեմբերի 22-ից 23-ը գրավեցին ու թալանեցին Միրշալու, Դահրազ, Վարազաբուն, Փրջամալ, Խանաբադ, Քարագլուխ, Խրամորթ գյուղերը և սրի քաշեցին բնակչության մի մասին: Սեպտեմբերի 24-ին հակառակորդը մտավ Շուշի: Ցրվեց Արցախի կառավարությունը: Անիշխանության մատնված բնակչությանը զինաթափելուց հետո նվաճողները սկսեցին կողոպտել նրանց տները, խանութները և կոտորել մարդկանց:

Թեև Շուշին ընկել էր, սակայն կանգուն էին մյուս գավառները՝ Ջիվանշիրը, Ջրաբերդը, Դիզակը և Վարանդան: Դեռևս թուրքերի հարձակման նախօրյակին այդ շրջանների զինված կազմավորումները համախմբվել էին Սոկրատ բեկ Մելիք-Շահնազարյանի, Ալեքսան դայու,

---

[1] Տե՛ս Հարությունյան Հ.Մ., Լեռնային Ղարաբաղը 1918–1921 թթ., Երևան, 1996, էջ 50–53:

[2] Նույն տեղում, էջ 55:

Արտեմ Լալազարյանի, Բագրատ Նազարյանի հրամանատարության տակ և որոշել կռվել մինչև արյան վերջին կաթիլը, չզինաթափվել ու անձնատուր չլինել:

Գավառի նորակազմ զորաջոկատներից սեփական ուժերի առաջին քննությունը հանձնեցին Ջիվանշիրի գավառի բնակչությունից կազմավորված փոքրաթիվ ու թույլ զինված ջոկատները: Այն օրերին, երբ թուրքերը շարժվում էին դեպի Շուշի, նրանք կարողացան ջարդել և դուրս շպրտել իրենց հողը ներխուժած թշնամուն: Հակառակորդը Ջիվանշիրի վրա նոր հարձակում կատարեց Շուշիի անկումից հետո: Թշնամու զորաջոկատները Շուշիից մտնում են Ջիվանշիրի գավառ և շարժվում դեպի Մարտակերտ գյուղը: Մարտակերտի և Լուլասազի մատույցներում հակառակորդը, ծանր կորուստներ տալով, խուճապահար նահանջում է:

Քննություն հանձնելու հերթը Վարանդայինն էր: Թուրքական բանակը Շուշիից շարժվեց դեպի Վարանդա ու Դիզակ: Շուշիքենդ, Տոնավարզ և Խաչմաչ գյուղերի փոքրաթիվ և վատ զինված ջոկատները չկարողացան կանգնեցնել թվաքանակով շատ անգամ գերազանցող և լավ զինված թշնամուն: Հոկտեմբերի 17-ին թուրք-ադրբեջանական զինյալները հասան Մսմնա գյուղ: Ձենք կրելու ընդունակ բնակչությունը ոտքի կանգնեց: Հայկական ուժերը փակեցին թշնամու նահանջի բոլոր ճանապարհները: Հակառակորդը հոկտեմբերի 18-ի լուսաբացը դիմավորեց շրջապատման մեջ, որից դուրս պրծնելու նրա բոլոր ջանքերն ապարդյուն անցան: Հոկտեմբերի 19-ին թշնամին, մեծ կորուստներ տալով, նահանջեց դեպի անտառ և գիշերով հասավ Շուշի[1]:

Այսպիսով, դրսից, մասնավորապես Հայաստանի Հանրապետությունից որևէ օգնություն չստանալով՝ Արցախի հերոս ժողովուրդը պաշտպանեց իր ազատությունն ու անկախությունը մինչև բրիտանացիների հայտնվելը:

Մուդրոսի զինադադարի համաձայն՝ տարածաշրջանից թուրքական զորքերը հեռացան նաև Արցախից: Թուրքիային փոխարինեցին Համաձայնության երկրները՝ ի դեմս Մեծ Բրիտանիայի:

Մեծ Բրիտանիայի կառավարության 1918 թ. դեկտեմբերի 11-ի որոշմամբ անգլիական զորամասերը Կովկասում ապահովելու էին թուրքերի կողմից Մուդրոսի զինադադարի պայմանների կատարումը: Բրիտանացիները ծրագրում էին ոչ միայն նվաճել «ողջ Անդրկովկասը, Դաղստանի հետ միասին,

[1] Տե՛ս Արև, 21 փետրվարի, 1919:

այլև վերահսկողություն սահմանել երկրամասի ամբողջ տնտեսական ու քաղաքական կյանքի վրա»[1], որպեսզի կարողանային չեզոքացնել տարածաշրջանում Ռուսաստանի ազդեցությունը:

Այդ նպատակն իրականացնելու գործում Անգլիան առանձնապես կարևորում էր Ադրբեջանի դերը, քանի որ վերջինս տարածաշրջանում առանձնանում էր իր հակահեղափոխական ու հակառուսական ընդգծված գործելակերպով, ինչը համահունչ էր Համաձայնության երկրների աշխարհաքաղաքական շահերին: 1918 թ. նոյեմբերի սկզբներին հինգ հոգուց կազմված բրիտանական ներկայացուցչությունը մայոր Գիբբոնի գլխավորությամբ այցելեց Շուշի: Մայորը Բաքվում դաշնակից զորքերի հրամանատար գեներալ Վ. Թոմսոնի անունից տեղեկացրեց, որ ներկայացուցչությունը կոչված է կարգ ու կանոն հաստատելու գավառում, իսկ քաղաքական ու տարածքային խնդիրները չէին վերաբերում ներկայացուցչությանը, քանի որ դրանք պետք է լուծվեին Փարիզի վեհաժողովում[2]:

1919 թ. հունվարի 15-ին Արցախի Հայոց ազգային խորհրդի նախագահը նամակով տեղեկացրել է Բաքվի Հայոց ազգային խորհրդին, թե անգլիական ներկայացուցչության ժամանելուց հետո, ամբողջ հույսը դնելով նրա վրա, դիմել են խաղաղ կյանքի՝ հաստատ հավատացած լինելով, որ իրենց կյանքի դեմ ոչ մի դավ չի նյութվի: Բայց դեպքերի հետագա ընթացքը ցույց տվեց, որ նամակի հեղինակը չէր սխալվել՝ կանխատեսելով, որ այդպես վարվելով իրենք չարաչար կպատժվեն ու հիմնահատակ կկործանվեն[3]: Ինչ վերաբերում է Հայաստանի Հանրապետության քաղաքականությանը, ապա նրա կառավարությունը, առաջնորդվելով դաշնակից երկրների բարձրագույն հրամանատարության խորհուրդներով, այն է՝ վիճելի տարածքին ուժի միջոցով տիրանալը, լրջորեն կվնասի նախահարձակվողի պահանջներին, և պետք է սպասել խաղաղության վեհաժողովի վճռին, շարունակում էր չարդարացված զգուշավորություն ու սպասողականություն ցուցաբերել, ինչի հետևանքով հետագայում թանկ վճարեցին և՛ Հայաստանի Հանրապետությունը, և՛ Արցախը:

Շատ չանցած՝ մուսավաթականների կառավարությունը սկսեց մեծ թվաքանակով զինվորական ուժեր ուղարկել Արցախ և նրանց տեղակայել

---

[1] Գալոյան Գ.Ա., Պատմության քառուղիներում, Երևան, 1982, էջ 251:
[2] Տե՛ս Մշակ, 2 մարտի, 1919:
[3] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 223, ց. 1, գ. 74, թ. 45:

ռազմավարական նշանակության վայրերում: Այդ կապակցությամբ հայկական կողմի արդարացի բողոքներին բրիտանական ներկայացուցչությունը մշտապես պատասխանում էր, թե դա Ադրբեջան է, և թուրքերն իրավունք ունեն կատարելու զորաշարժեր, կամ էլ թե իրենք անզոր են նման հարցեր վճռելու[1]:

1919թ. հունվարի 15-ին Արցախում անգլիական հովանավորության ներքո ստեղծվեց գեներալ-նահանգապետություն՝ Խոսրով բեկ Սուլթանովի ղեկավարությամբ: Հայաստանի կառավարությունը բողոք հայտնեց Ադրբեջանի կառավարությանը՝ Հայաստանի տարածքային իրավունքները խախտելու համար, և պահանջեց ետ քաշել զորքերը Արցախից[2]: Խոսրով բեկ Սուլթանովի կողմից նահանգապետությունն ընդունելու փաստի մասին Շուշիում բրիտանական զինվորական ներկայացուցչության ղեկավար Մոնկ Մեսոնի գրությանը Ղարաբաղի Հայոց ազգային խորհուրդը պատասխանեց, որ Ղարաբաղը չի ճանաչել և չի ճանաչում իր սահմաններում Ադրբեջանի կառավարության իշխանությունը[3]:

Արտաքին աշխարհից որևէ օժանդակություն ստանալուց հույսը կտրած՝ սրածության չենթարկվելու և երկիրը նոր ավերածություններից զերծ պահելու համար գավառի Հայոց ազգային խորհուրդը փորձում էր փոխադարձ զիջումների միջոցով, բայց ոչ Ադրբեջանի կազմի մեջ մտնելով, հիմնահարցը լուծել խաղաղ ճանապարհով:

1919 թ. մարտի 26-ին Բաքվում գնդապետ Դ. Շատելվորդի հետ հանդիպման ժամանակ Արցախի պատվիրակները՝ Շուշիի քաղաքագլուխ Գ.Մելիք-Շահնազարյանը և Հայոց ազգային խորհրդի նախագահ Ասլան Շահնազարյանը, մեկ անգամ ևս համոզվում են, որ անգլիացիներն ադրբեջանամետության խնդրում անզիջում են: Դա հաստատվում է նաև գավառի հայության 5-րդ համագումարում (1919 թ. ապրիլի 23-ից 29-ը), երբ գնդապետ Դ. Շատելվորդը «Ղարաբաղի ժամանակավոր իշխանության վարչական ծրագիրը» զեկուցման մեջ ջանում էր ապացուցել, որ գեներալ-նահանգապետությունը մտցվել է՝ գլխավորապես հայ ժողովրդի շահերը հաշվի առնելով: Եվ դա այն դեպքում, երբ համագումարն արդեն հնչեցրել էր, որ Ադրբեջանի հետ որևէ կապ ունեցող ցանկացած վարչական ծրագրի

---

[1] Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 370, ց. 1, գ. 40, թ. 1–2:
[2] Տե՛ս Нагорный Карабах в 1918–1923 гг., док. 40, էջ 64:
[3] Տե՛ս նույն տեղում, վավ. 59, էջ 93:

իրականացումն անխուսափելի պատճառ է ազգամիջյան լուրջ ընդհարումների ու արյունահեղության[1]:

Գավառում ռազմաքաղաքական իրադրությունը կտրուկ սրվեց մայիսի վերջին: Մայիսի 20-ից Խոսրով բեկ Սուլթանովի կարգադրությամբ հայերի առջև փակվեցին արտաքին աշխարհի հետ կապող բոլոր ճանապարհները: Չբավարարվելով տնտեսական բոյկոտով մուսավաթականները հունիսի առաջին օրերին հայ բնակչության զանգվածային կոտորածներ կազմակերպեցին Շուշի քաղաքում և նրա շրջակա Ղայբալիշեն, Կրկժան, Փահլուր և Ջամիլու գյուղերում: Հունիսյան կոտորածների ժամանակ, ոչ ճշտված տվյալներով, Արցախում զոհվել է ավելի քան 700 մարդ[2]:

Անդրկովկասի բնակավայրերում տեղի էին ունենում հայության բողոքի ցույցեր: Ցուցարարների կողմից ընդունվում է բողոքի դիմում՝ ուղղված դաշնակից երկրների կառավարություններին՝ պահանջելով դատի տալ կոտորածի կազմակերպիչներին, Արցախից անհապաղ հեռացնել Ադրբեջանի իշխանությանը, որին չի ճանաչել և չի ճանաչում հայկական Արցախը, և այն միացնել Հայաստանի Հանրապետությանը[3]: Բողոքի ձայն հնչեցրեց նաև Հայաստանի կառավարությունը՝ մեկ անգամ ևս փաստելով, որ ինքը չի ճանաչում Խոսրով բեկ Սուլթանովի գեներալ-նահանգապետությունը հայկական Արցախի սահմաններում[4]:

Անդրկովկասում բրիտանական բարձր հրամանատարությունը հունիսյան դեպքերի առնչությամբ բավարարվեց միայն Արցախ քննիչ հանձնաժողով ուղարկելով ու կատարվածը խոսքով դատապարտելով:

Փոխզիջումային համաձայնագիր կայացնելու ամբողջ ծանրությունն ու պատասխանատվությունն ընկան Արցախի հայության 7-րդ համագումարի (օգոստոսի 12-ից 22-ը) վրա: Օգոստոսի 22-ին համագումարի կողմից ընտրված 16 հոգուց կազմված պատվիրակությունը Խոսրով բեկ Սուլթանովի հետ քննարկեց և ստորագրեց 26 կետից բաղկացած ժամանակավոր համաձայնագիր, ըստ որի՝ Արցախում ժամանակավորապես՝ մինչև Փարիզի վեհաժողովի կողմից հարցի վերջնական լուծումը, ընդունում է Ադրբեջանի

---

[1] Տե՛ս նույն տեղում, վավ. 105, էջ 164:
[2] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 23, թ. 387, գ. 76, թ. 12:
[3] Տե՛ս Ժողովուրդ, 27 յունիսի, 1919: Հայաստանի աշխատաւոր, 26 յունիսի, 1919:
[4] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 299, թ. 403: Нагорный Карабах в 1918–1923 гг., док. 170, с. 206.

իշխանությունը՝ պայմանով, սակայն, որ վերջինս չի միջամտի գավառի ներքին գործերին[1]:

Համաձայնագիրը բավարարում էր Ադրբեջանին՝ լուծված համարելու Արցախի հարցը, իսկ Հայաստանի կառավարությունը դա գնահատեց որպես հայության ազգատարածքային շահերի դեմ ուղղված գործարք և պաշտոնական բողոք հղեց Փարիզի վեհաժողովին ու գեներալ Վ. Թոմսոնին՝ նշելով, որ բացի հայկական տիրապետությունից՝ Արցախին մեկ այլ տիրապետություն պարտադրելը նշանակում է «հակառակվել ազգերի ազատ ինքնորոշման սկզբունքներին», և ընդգծում, որ «Ղարաբաղը եղել է և կմնա որպես Հայաստանի անբաժանելի մաս»[2]:

Կարևորելով երկու հանրապետությունների միջև սահմանների հստակեցման խնդրի լուծումը՝ 1919թ. նոյեմբերի 20-ին Թիֆլիսում Հայաստանի և Ադրբեջանի կառավարությունները բանակցություններ սկսեցին: Նոյեմբերի 23-ին վարչապետներ Ա.Խատիսյանը և Ն.Ուսուբբեկովը ստորագրեցին համաձայնագիր, որով պետք է վերջ տրվեին պատերազմական գործողություններին:

Ձեռք բերված պայմանավորվածության համաձայն՝ երկու հանրապետությունների պատվիրակները դեկտեմբերի 14-ին (նախատեսված էր նոյեմբերի 26-ին) գումարեցին խորհրդաժողով: Ադրբեջանական կողմը, խուսափելով սահմանային վեճերը խաղաղ ճանապարհով լուծելու պատրաստակամությունից, հայտարարեց, թե ներկա պայմաններում անկարելի է երկու հանրապետությունների միջև այնպիսի սահմանագիծ անցկացնել, որ բավարարի երկու կողմերին էլ, և, որպես այլընտրանք, առաջարկեց ստեղծել համադաշնություն (կոնֆեդերացիա), ինչը կհեշտացներ մյուս խնդիրների լուծումը: Հայաստանի պատվիրակությունը համաձայնվեց այն պայմանով, որ աշխատանքների ավարտից ութ օր անց նորից հանդիպեն Թիֆլիսում՝ տեղերում նախապես քննարկելով հարցը[3]: Ադրբեջանական կողմը չառարկեց: Սակայն խորհրդաժողովն այդպես էլ տեղի չունեցավ 1919 թ. վերջին և 1920 թ. սկզբին սկսված հայ-ադրբեջանական նոր կռիվների պատճառով:

---

[1] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 9, թ. 67: Нагорный Карабах в 1918–1923 гг., док. 214, с. 323–327:

[2] ՀԱԱ, ֆ. 199, գ. 223 (մաս I), թ. 143–144: Нагорный Карабах в 1918–1923 гг., док. 217, с. 332–334.

[3] Տե՛ս Հառաջ, 9 հունվարի, 1920:

1919թ. սեպտեմբերին Արցախից (նաև ամբողջ Անդրկովկասից՝ բացի Բաթումից) հեռացան բրիտանական զորքերը: Այսպիսով, վերոգրյալից հետևում է, որ Անգլիան շարունակում էր արտաքուստ հայ ժողովրդին ցույց տալ իր ,բարեկամական վերաբերմունքը, բայց գործնականորեն վարում էր ադրբեջանամետ քաղաքականություն, Ադրբեջանը չէր հաշտվում Զանգեզուրում կրած պարտության հետ, որի գլխավոր պատճառներից մեկը համարում էր Արցախը: Մուսավաթ պարագլուխները որոշել էին ուղղել թույլ տված «սխալը», այն է՝ վերջնականապես նվաճել Արցախը, ապահովել թիկունքը, ապա նոր միայն պատերազմել Զանգեզուրի համար: Ադրբեջանը եռանդուն կերպով նախապատրաստվում էր այդ ծրագրի իրականացմանը: 1920 թ. գարնանը Ադրբեջանը Արցախի տարբեր ուղղությունների վրա կենտրոնացրել էր ավելի քան 10 հազար զինվոր: Շուշի մեկնեց Նուրի փաշան: Նոր իրադրության պայմաններում Արցախի հետագա ճակատագրի հետ առնչվող խնդիրները քննարկվեցին 8-րդ համագումարում (1920 թ. փետրվարի 28-ից մարտի 4-ը), որը խստորեն դատապարտեց Արցախի դեմ ուղղված Ադրբեջանի ոտնձգությունները և փաստեց, որ նման դեպքերի կրկնությունը արցախահայությանը կստիպի դիմադրել և անգամ դուրս գալ բացահայտ կռվի[1]:

1920թ. մարտի 20-ին Խոսրով բեկ Սուլթանովի կարգադրությամբ ադրբեջանական բանակը և տեղի մուսուլմանական զինված կազմավորումները բռնությամբ զինաթափեցին արցախահայության մեծ մասին: Երկու օր անց՝ մարտի 22-ին, հակառակորդն անցավ բացահայտ հարձակման՝ Ադրբեջանի սահմանի ամբողջ երկայնքով՝ Գանձակից մինչև Մուսուլմանլար-Զանգեզուր: Թշնամու բանակը Զանգեզուրի վրա գրոհում էր երեք ուղղություններով: Զանգեզուրի քաջարի ժողովուրդն անհավասար գոտեմարտում կանգնեցրեց հակառակորդի առաջխաղացումը և մարտի 25–26-ին, անցնելով հակահարձակման, նրան ետ շպրտեց մինչև Մասխուդլի և վերականգնեց կապը Արցախի հետ:

Մուսավաթական բանակի հարվածային ուժերը թուրք սպաների հրամանատարությամբ կենտրոնացել էին Աղդամ–Ասկերան–Խանքենդ–Շուշի խճուղու, իսկ արևմտյան կողմից՝ Քիրս–Տումի–Խծաբերդ ուղղություններով:

Հայկական զինված կազմավորումները նախ հարձակվեցին ռազմավարական նշանակություն ունեցող Ասկերանի, Շուշիի և Խանքենդի

[1] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 278, ց. 1, գ. 21, թ. 34–35:

վրա: Մարտի 22-ին Խանքենդի ուղղությամբ գործող հայկական ուժերը գրավեցին Խոջալուն և Խանքենդը: Մարտի 23-ին ազատագրվեց Ասկերանը:

Հայ ռազմիկներից ու աշխարհազորայիններից կրած խայտառակ պարտության վրեժն Ադրբեջանը լուծեց Շուշիի ու շրջակա գյուղերի հայ բնակչությանը սրածության ենթարկելով: Խ. բեկ Սուլթանովի հրահանգով ադրբեջանցի զինվորները և տեղի մահմեդականները մարտի 22-ից 23-ը արյան խրախճանք կատարեցին Շուշիի հայկական թաղամասում: Ոչ ստույգ տվյալներով՝ Շուշիում զոհվեց մոտ 8 հազար հայ: Ապրիլի սկզբներին Ադրբեջանի բանակը կոտորածներ կազմակերպեց Շուշիի և Ջիվանշիրի շրջանների ավելի քան 30 հայկական գյուղերում: Անխնա թալանվեցին բազմաթիվ գյուղեր:

Ադրբեջանական բանակը մարտի վերջին միաժամանակ երեք՝ Ասկերան–Շուշի խճուղու, Աղդամ–Վանք և Կարաչինար–Էրքեջ ուղղություններով անցավ նոր հարձակման: Կատաղի մարտեր ծավալվեցին Ասկերանի համար: Ապրիլի 4-ին հակառակորդը մեծ կորուստների գնով կարողացավ գրավել Ասկերանը, իսկ 7-ին՝ Խանքենդը: Նրանց առաջխաղացումը կասեցվեց Քեշիշքենդ և Սղնախ գյուղերի մոտ: Դիզակի ռազմաճակատում գործող հայկական ուժերը մի շարք մարտերում հակառակորդին ծանր պարտության մատնելուց հետո ազատագրեցին Ղարաղշլաղ գյուղը և վերականգնեցին կապը Զանգեզուրի հետ:

Մի վերջին անգամ Արցախի հարցը քննարկման նյութ դարձավ 1920 թ. ապրիլի 9-ին Թիֆլիսում՝ Անդրկովկասի երեք հանրապետությունների խորհրդաժողովում: Համադաշնության հարցի կապակցությամբ սկզբունքային քննարկումներն այդպես էլ կողմերին համաձայնության չբերեցին: Նույնը վերաբերում է սահմանների հարցին: Ապրիլի 28-ին Ադրբեջանի խորհրդայնացումով խորհրդաժողովը կասեցրեց աշխատանքները:

Սպառելով Արցախի հարցի խաղաղ կարգավորման բոլոր հնարավորությունները՝ Հայաստանի կառավարությունը 1920 թ. ապրիլի 11-ին քննարկեց Արցախ կանոնավոր զորքեր մտցնելու հարցը: Ապրիլի 14-ին Զանգեզուրի կողմից Արցախի Վարանդա գավառ մտան Դրոյի ղեկավարած զորամասերը և 3–4 օրվա ընթացքում ամբողջ գավառը, բացի Շուշիից և Խանքենդից, ազատագրեցին թշնամուց: Ստեղծվեց բանակի ընդհանուր հրամանատարություն՝ Դրոյի գլխավորությամբ: Կազմվեց Արցախի ժամանակավոր կառավարություն, որը բանաձև ընդունեց Արցախը Հայաստանի Հանրապետության հետ վերամիավորելու մասին: Բանաձևը

հաստատվեց արցախահայության 9-րդ համագումարի (1920 թ. ապրիլի 25-ից 29-ը) կողմից, որը, վերացված և ուժը կորցրած համարելով 7-րդ համագումարի որոշումը, Արցախը հռչակեց որպես Հայաստանի Հանրապետության անբաժանելի մաս: Արցախ հասավ նաև Գ.Նժդեհը՝ Կապանի իր զորամասով, և տեղավորվեց Դիզակի շրջանում:

Հայ-ադրբեջանական հարաբերություններին նոր լարվածություն հաղորդեց ապրիլի վերջին տեղի ունեցած Ադրբեջանի խորհրդայնացումը:

Ադրբեջանը խորհրդայնացնելուց հետո ռուսական կարմիր բանակի հերթական խնդիրը դառնալու էին Արցախի ու Զանգեզուրի նվաճումը և քեմալական Թուրքիայի հետ ցամաքային կապի հաստատումը:

Ապրիլի 29-ից 30-ը կարմիր դիմակ հագած նախկին մուսավաթական Խոսրով բեկ Սուլթանովի նախաձեռնությամբ Արցախի մի շարք վայրերում՝ Շուշիում, Կարյագինոյում, Ասկերանում և այլուր, ստեղծվեցին հեղկոմներ: Ապրիլի 29-ին կազմակերպվեց Արցախի միացյալ հեղկոմը, որի նախագահ հռչակվեց Խ. բեկ Սուլթանովը:

Արցախին ու Զանգեզուրին «կարմիրների» կողմից սպառնացող վտանգի առաջն առնելու նպատակով ապրիլի 30-ին Խորհրդային Ռուսաստանի արտգործժողկոմ Գ. Չիչերինին հղված բողոքի նոտայում Հայաստանի կառավարությունը հայտնում է, որ Ադրբեջանի զորքերը շարունակում են Արցախում զանգվածաբար ոչնչացնել հայկական գյուղերն ու հայ ազգաբնակչությանը, և այդ բարբարոսություններին մասնակից են դառնում նաև ռուսական բանակի զինվորները[1]: Նույն օրը Ադրբեջանի կառավարությանը հղած հեռագրում Հայաստանի արտգործնախարար Հ.Օհանջանյանը դատապարտում է Ադրբեջանի հայաջինջ քաղաքականությունը և պահանջում Արցախից ու Զանգեզուրից դուրս բերել ադրբեջանական բոլոր զինված կազմավորումները[2]:

Չնայած դրան՝ Արցախի սահմաններ ներխուժած կարմիր բանակի զորամասերը շարունակում էին ռազմական գործողությունները հայկական զինուժի դեմ: Ավելին, մայիսի 1-ին Ադրբեջանի արտաքին գործերի ժողկոմի տեղակալ Մ. Հուսեյնովը Երևան ուղարկած պատասխան հեռագրով

[1] Տե՛ս Нагорный Карабах в 1918–1923 гг., док. 303, էջ 443–444:
[2] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, g. 1, գ. 581, թ. 20:

պահանջում էր հայկական զորքերից «մաքրել Արցախի ու Զանգեզուրի տարածքը»[1]:

Մայիսի 12-ին Շուշի մտավ 11-րդ կարմիր բանակի 32-րդ դիվիզիայի 281-րդ գունդը: Մայիսի 18-ին կովկասյան ճակատի ռազմական խորհրդի լիազոր ներկայացուցիչ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանն իր հանձնախմբով Վարանդայի շրջանի Ղարաբուլաղ գյուղում պաշտոնական հանդիպում ունեցավ Դրոյի հետ: Նա խորհրդային իշխանության անունից Դրոյից պահանջեց հայկական զորամասերը դուրս բերել Արցախի տարածքից և հետ քաշվել դեպի Զանգեզուր՝ հակառակ դեպքում սպառնալով պատերազմով:

Մեծաթիվ և լավ զինված կարմիր բանակի զինուժի հետ չբախվելու նկատառումով, ինչը ողբերգական կարող էր լինել թե՛ Հայաստանի Հանրապետության և թե՛ Արցախի համար, մայիսի 27-ին հայկական փոքրակազմ զորամասը Դրոյի գլխավորությամբ դուրս եկավ Արցախից և վերադարձավ Գորիս:

Մայիսի 25-ին Թաղավարդ գյուղում տեղի ունեցավ արցախահայության 10-րդ համագումարը, որը Արցախը հռչակեց խորհրդային:

1920 թ. հուլիսի վերջերին Արցախը, Զանգեզուրը և Նախիջևանը գտնվում էին Խորհրդային Ռուսաստանի զորքերի ձեռքում: Վերջիններիս ներկայությունը միայն մասամբ փոխեց դրությունը, քանզի խորհրդային իշխանությունները Արցախում և Զանգեզուրում ունեին իրենց շահերը և Ադրբեջանի նկատմամբ վարում էին այդ շահերին համապատասխան քաղաքականություն:

Մուսավաթականների քաղաքականությունը Արցախի և հայկական մյուս, վիճելի տարածքների նկատմամբ անփոփոխ շարունակեցին Ադրբեջանի բոլշևիկ ղեկավարները՝ Խորհրդային Ռուսաստանի և Քեմալական Թուրքիայի հետ համագործակցած՝ նաև այն բանից հետո, երբ Հայաստանը դարձավ խորհրդային:

Բանալի բառեր՝ *ռուսական կայսրություն, փետրվարյան հեղափոխություն, Արցախ, կառավարության մարմիններ, Շուշի, Արցախյան հիմնահարց:*

THE ISSUE OF ARTSAKH IN 1917-1920

[1] Տե՛ս Нагорный Карабах в 1918–1923 гг., док. 305, էջ 445:

H. M. HARUTYUNYAN
Doctor of Historical Sciences
Professor, Head of GSU Chair of History

During the formation and existence of independent states in Transcaucasia, relations between them were strained due to territorial and border conflicts. This particularly refers to Armenian -Tatar relations. During that time England practically led pro- Azerbaijan policy. Having exhausted all possibilities for a peaceful settlement of the Artsakh issue, the Armenian government decided to introduce regular troops in Artsakh. The troops led by Dro liberated the entire Artsakh with the exception of Shushi and Khankend. A temporary government of Artsakh was formed, which adopted a resolution on reuniting Artsakh with the Republic of Armenia.

The policy of Musavatists towards Artsakh and other Armenian territories was continued by the Bolshevik authorities of Azerbaijan after the Sovietization of Armenia.

АРЦАХСКИЙ ВОПРОС В 1917-1920 ГГ.

Г. М. АРУТЮНЯН
Доктор исторических наук, профессор,
заведующий кафедрой истории ГГУ

В период формирования и существования независимых государств в Закавказье отношения между ними были напряженными из-за существующих территориальных споров. В первую очередь это касается армяно-татарских отношений.

В течение этого времени Англия практически вела проазербайджанскую политику. Исчерпав все возможности мирного урегулирования Арцахского вопроса, правительство Армении приняло решение о вводе регулярных войск в Арцах. Войска под предводительством Дро освободили весь Арцах за исключением Шуши и Ханкенда. В Арцахе было сформировано временное правительство, которое приняло решение о воссоединении Арцаха с РА.

Политику мусаватистов по отношению к Арцаху и прочим армянским территориям продолжили большевистские власти Азербайджана и после советизации Армении.